

МУЗИЧНЕ МИСТЕЦТВО

УДК 784.1.071.2

Цитування:

Бермес І. Л. Мистецтво хорового диригування: особливості, сучасний стан, перспективи. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* : наук. журнал. 2024. № 4. С. 296–301.

Bermes I. (2024). Art of choral conducting: features, current state, prospects. *National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald: Science journal*, 4, 296–301 [in Ukrainian].

Бермес Ірина Лаврентіївна,
доктор мистецтвознавства, професор,
завідувачка кафедри вокально-хорового,
хореографічного та образотворчого
мистецтва
Дрогобицького державного педагогічного
університету ім. Івана Франка
<https://orcid.org/0000-0001-5752-9878>
irunabermes@ukr.net

**МИСТЕЦТВО ХОРОВОГО ДИРИГУВАННЯ:
ОСОБЛИВОСТІ, СУЧАСНИЙ СТАН, ПЕРСПЕКТИВИ**

Мета статті зводиться до розкриття особливостей одного з найскладніших видів музичного виконавства – мистецтва хорового диригування, його сучасного стану та перспектив розвитку. **Методологія дослідження.** У статті використано такі методи: системний – для виокремлення хорового диригування як виду виконавської діяльності, що включає низку невіддільних елементів, як-от: організаційний, технічний, інтерпретаційний та ін.; структурно-функціональний – для осмислення техніки хорового диригування як мистецтва невербальної комунікації. **Наукова новизна** статті полягає в аналізі сучасного стану мистецтва хорового диригування, яке є вельми затребуваним у музичному світі; у пошуку нових форм роботи хорового диригента, професія якого поліфункціональна. **Висновки.** У центрі хорового диригування – хормейстер, який повинен не тільки володіти високими музичними, артистичними здібностями, а й бути педагогом, психологом, організатором, менеджером, володіти емоційно-вольовим посилом, виразною мімікою, досконалою мануальною технікою. Його головне творче завдання зводиться до побудови власної виконавської концепції хорового твору. У складній перцептивній ланці «поет – композитор – диригент – хор – слухач» диригентові належить вирішити найбільш відповідальне творче завдання: «розкрити» художній образ твору, відтак захопити переконливою інтерпретацією співаків і слухачку аудиторію. Тобто хормейстер поєднує функції художнього керівника співочого колективу й «вихователя» музичного смаку слухачів. Крім того, диригент – чутливий каталізатор музичних ідей та інтонацій, котрі формують час, епоха, суспільство – композитор і слухач. Мистецтво хорового диригування передбачає переосмислення музичного матеріалу, переінтонувannya його за допомогою нових прийомів і форм диригентського виконавства. Це універсальне мистецтво, воно повсякчас розвивається, відповідаючи на запити українського суспільства.

Ключові слова: хорове диригування, диригент, мануальна техніка, інтерпретація, художній образ.

Bermes Iryna, Doctor of Arts, Professor, Head of the Department of Vocal and Choral, Choreographic and Fine Arts, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

Art of choral conducting: features, current state, prospects

The purpose of the article is to reveal the characteristics of one of the most complex types of musical performance – the art of choral conducting, its current state, and development prospects. **Research Methodology.** The article uses the following methods: the systematic method – to highlight choral conducting as a type of performance activity that includes a number of inseparable elements, such as organisational, technical, interpretative; the structural and functional method – to understand the technique of choral conducting as an art of non-verbal communication. **Scientific novelty.** The scientific novelty of the article lies in the fact that the art of choral conducting is highly demanded in the musical world, and the profession of a choral conductor is multifunctional. **Conclusions.** At the centre of choral conducting is the choirmaster, who must possess not only high musical and artistic abilities but also be a teacher, psychologist, organiser, manager, with strong emotional and volitional drive, expressive facial expressions, and perfect manual technique. Their main creative task is to build their own performing concept of a choral piece. In the complex perceptual link “poet – composer – conductor – choir – listener”, the conductor has the most responsible creative task: to “reveal” the artistic image of the work, thereby captivating the singers and audience with a convincing interpretation. Thus, the choirmaster combines the functions of artistic leader of the vocal ensemble and “educator” of the audience’s musical taste. Additionally, the conductor is a sensitive catalyst of musical ideas and intonations formed by time, era, society – composer and listener. The art of choral conducting involves reinterpreting musical material, rephrasing it using new techniques and forms of conducting performance. It is a universal art that constantly evolves, meeting the demands of Ukrainian society.

Keywords: choral conducting, conductor, manual technique, interpretation, artistic image.

Актуальність теми дослідження. Мистецтво хорового диригування, як і будь-яке музично-виконавське мистецтво, перебуває в постійному розвитку та безперервно вдосконалюється. Воно охоплює широке коло питань, як теоретичних, так і практичних, пов'язаних із виконанням – інтонуванням музики в живому хоровому звучанні. Його головною фігурою є хоровий диригент, діяльність якого пов'язана з багатьма складовими музичної творчості.

Розвиток мистецтва хорового диригування на порубіжжі ХХ–ХХІ ст. пов'язаний зі змінами соціокультурного середовища та зацікавленнями слухачів.

Мистецтво хорового диригування – це наука не тільки про управління колективом, а й про проблеми, з якими стикаються диригенти сьогодні. Це спонукає їх шукати нові інноваційні технології задля вдосконалення традиційних методів мистецтва диригування. Ідеться про комунікативні аспекти взаємодії диригента з хоровим колективом, технічні виміри мистецтва хорового диригування, його вплив на виконавців і слухачів.

Мета статті – розкрити особливості одного з найскладніших видів музичного виконавства – мистецтва хорового диригування, його сучасного стану та перспектив розвитку.

Аналіз досліджень і публікацій. Українські науковці, зокрема диригенти-практики, приділяли багато уваги питанням техніки диригування (М. Колесса «Основи техніки диригування», В. Доронюк «Курс техніки диригування», Ю. Зимовець «Основи диригентської техніки», С. Петрик «Диригентська техніка як важливий компонент мистецтва диригування», М. Ляшко «Мануальна техніка як невід'ємна складова мистецтва диригування», «Основи техніки диригування» – збірка методичних розробок викладачів кафедри вокально-хорової майстерності Ніжинського державного університету); методики навчання хорового диригування (М. Канерштейн «Про методику навчання диригентів», Л. Костенко, Л. Шумська «Методика викладання хорового диригування», В. Доронюк «Методика викладання диригування», Я. Кириленко «Теоретичні та практичні засади диригентської підготовки», С. Димченко «Диригування (методика викладання)» у двох частинах); психологічні особливості диригентського мистецтва (Р. Кофман «Виховання диригента: психологічні особливості», Г. Голик «Психологія диригентсько-хорової діяльності»); статті про різні аспекти діяльності

диригента-хормейстера (С. Бондар «Хоровий диригент в сучасному мистецькому просторі: між професійною традицією та художніми інсайтами», Г. Савельєва «Артистичність як необхідний компонент особистості диригента-хормейстера», Т. Корнішева «Феномен творчості хорового диригента як предмет психологічного дослідження», «Особливості інтерпретації диригентом хорового твору», Ю. Ткач «Специфіка диригентської інтерпретації у хоровому виконавстві», Н. Михайлова «Лідерські якості як складова професійної діяльності диригента-хормейстера», О. Прокулевич «Особистість диригента-хормейстера (сутнісні ознаки особистісної характеристики)», А. Чорна «Проблеми фахової підготовки диригента-хормейстера на сучасному етапі», Я. Кириленко «Трансформація педагогічних компетентностей диригента-хормейстера: виклики сьогодення», «Диригентсько-хорова освіта: синтез теорії та практики», Гун Вейді «Особливості психомоторики диригента хору у контексті музикознавчого аналізу») та ін.

Виклад основного матеріалу. Хорове мистецтво – фундаментальна складова української культури. На межі ХХ – ХХІ ст. воно не тільки активно розвивається, а й знаходить відображення в нових звучаннях, художніх образах, ритмічних формулах, музичному мисленні. Чимало яскравих колективів є безсумнівним свідченням життєздатності національних хорових традицій, що підтверджують фестивалі та огляди-конкурси хорової музики. Відповідно провідним видом виконавства є хорове, котре стало природним джерелом неослабного інтересу композиторів до цієї жанрової сфери.

Хорове мистецтво тісно пов'язане з мистецтвом диригування – «складною психофізіологічною діяльністю» (за А. Мартинюком), унікальним за своєю природою та сутністю, що зводиться до організації колективного виконання, досягнення високохудожнього ансамблю. Покликаючись на Н. Михайлову, диригування – це «мистецтво переконання, завдяки якому народжується музичний твір та встановлюється зв'язок між усіма ланками творчого процесу – диригентом, виконавцями та слухачами» [7, 49].

Центральною фігурою мистецтва хорового диригування є диригент, через постать якого можемо виокремити його ключові особливості: комунікація з колективом, знання репертуару, організаційні, педагогічні, інтерпретаційні навички. Диригент-хормейстер повинен володіти

специфічними здібностями, як-от: сильна виконавська воля для організації власної діяльності та впливу на учасників хорового колективу; здатність до виразної передачі жестами та мімікою музично-емоційного, образного та інтонаційного змісту твору, до швидкої реакції; такі риси характеру, як: ініціативність, вимогливість, самовладання, яскраво виражена комунікабельність; фізичні показники (сенсомоторні); добре володіння голосом. Щодо фізичної підготовки диригента то М. Малько наголошував, що вона «тісно пов'язана із завданнями диригентської техніки і має на меті координацію волевого імпульсу та викликаного ним руху у взаємодії з ритмічним почуттям і музичною свідомістю диригента» [6, 115]. А М. Колесса узагальнював: «...зважаючи на специфіку диригентської справи, на складність завдання, яке стоїть перед керівником хору..., кандидат на диригента мусить відзначатися специфічними диригентськими здібностями, широкою музично-теоретичною та практичною підготовкою і такими знаннями, які дозволили б йому з успіхом віддаватися цьому дуже складному і відповідальному мистецтву» [4, 3–4].

Важливою професійною рисою хормейстера є вміння передати в диригентському жесті індивідуальну особистісно-значущу інформацію, сформовану на основі суб'єктивного комплексу асоціацій, які К. Юнг позиціонував як основний смислоутворювальний фактор формування диригентського жесту. Музичний образ, який виник у свідомості диригента, передається хору за допомогою мануальної техніки. Жест відображає зміст інформації, яку композитор заклав у хоровій партитурі. Інформативність диригентського жесту включає звукову, емоційно-образну наповненість, графічну ясність, характер звуковедення; «передає» сутність хорового звучання, котре відповідає не тільки авторському тексту, а й внутрішньослуховим уявленням хормейстера. «Відчуття звуку» в руках диригента виникає на основі позірною уявлення музичного образу та завдяки пластичності виразних рухів.

Крім того, диригент повинен усвідомлювати творчу концепцію «прочитання» музичного образу, послідовного розгортання його в часі. Для вирішення такого складного творчого завдання керівник хору повинен бути музикальним, високоосвіченим, володіти ґрунтовними музичними та загальними знаннями, диригентсько-виконавськими, акторськими, організаторськими здібностями, педагогічною майстерністю. Творче професійне перевтілення

диригента пов'язане з гострим відчуттям і переживанням музики у виконавському процесі, осягненням її емоційного «тону», художніх особливостей загалом і в деталях.

Творча практика диригента має поліфункційний характер, адже хормейстер є виконавцем, педагогом, керівником колективу. Як виконавець хоровий диригент «планує» інтерпретацію твору й у втіленні цього задуму йому належить головна роль. Як музично та вокальноосвічений педагог він не тільки навчає, а й гуртує співаків у єдиний колектив і допомагає кожному розвинути необхідні вміння та навички, вокально-хорову майстерність.

Диригенти слушно наголошують, що «специфіка хорового мистецтва пов'язується з його вокальною природою, відповідно, з “якістю” голосу, навичками та вміннями, необхідними для співочої діяльності» [2, 59]. Працювати з людським голосом непросто, оскільки цей «інструмент» реагує як на зовнішні, так і внутрішні чинники. Для того щоб робота в хорі була результативною, диригент повинен досконало володіти голосом, могли продемонструвати необхідний вокальний прийом чи складне місце у творі, дбайливо ставитися до голосів співаків, дотримуватися ощадливого режиму роботи.

Як керівник хорового колективу диригент планує конкретне звукове втілення інтерпретаційної версії твору, продумує як досягти якісної сторони виконання. І кожен із цих видів діяльності вимагає комплексу відповідних здібностей, знань, умінь і навичок.

Перш за все, до диригента пред'являють високі музичні вимоги, як гострий музичний слух (гармонічний, поліфонічний, тембровий), стійке метро-ритмічне чуття, об'ємна музична пам'ять, високий рівень мануальної техніки, здатність до музично-слухових уявлень, досягнення звукового балансу. Так, техніка диригування стає засобом спілкування, передачі інформації, де «головною “зброєю” диригента стає невербальний жест» [2, 171]. «Мова» жестів, на якій хормейстер «розмовляє» та організовує процес виконання, спрямована на вирішення творчих завдань. За допомогою диригентських засобів відображаються особливості хорового звучання: темп, метр, ритм, агогіка, динаміка, рух мелодії, характер звуковедення, особливості артикуляції. Видимі рухи диригента-хормейстера – не тільки фізіологічний акт, це зовнішній фактор ланки дій у складному механізмі керування хором, до якого входять слухова, психофізіологічна та жестова системи.

Професійна компетентність диригента включає також артистизм, художній смак і відчуття стилю; здатність до концентрації внутрішньої енергії, психомоторної координації; вміння налагоджувати партнерські стосунки зі співаками; соціальну активність. А ще керівник хору повинен бути сміливим, вірити у свої сили, володіти творчою енергією. При вмілому керівництві диригент і хоровий колектив стають командою однодумців.

Необхідною умовою успішної творчої практики диригента є самостійна робота з хоровою партитурою, яку треба ґрунтовно проаналізувати: структуру, особливості музичної форми, засоби музичної виразності. Від того, як хормейстер осягне архітектоніку хорового твору, його темп, артикуляцію, агогіку, штрихи, динаміку, способи диригування, віднайде тембральну барву, визначить часткову й загальну кульмінації, оволодіє «законами» музичної драматургії, залежатиме художній результат. Аналіз, класифікація музичних знаків, принципів розвитку музичного матеріалу, співвідношення їх із драматургічною та сюжетною лініями роблять явним композиторський задум і дозволяють знайти виконавські засоби, здатні донести його до слухачів. Тож ґрунтовний музично-теоретичний і виконавський аналіз, який здійснює хормейстер, можна розглядати як засіб збагачення авторського задуму інтерпретаторськими уявленнями. Відповідно до глибини сприйняття хорового твору, пропонуючи власну переконливу його інтерпретацію, диригент «вибудовує» свої дії через різні способи спілкування з колективом, інтегруючи різні форми комунікації, що взаємодоповнюють одна одну для досягнення високого художнього результату (вербальна, невербальна, слухова комунікації для створення позитивної психологічної атмосфери у хорі). Це допомагатиме досягненню високого рівня художнього виконання за умови професійної відповідальності не тільки диригента, а й виконавського колективу.

Перед диригентом виникає практична необхідність у реалізації не тільки художніх, а й низки позамузичних завдань, що стосуються механізмів комунікації та психічних впливів, адже в ідеалі хор – «співтворець» диригента. Комунікативна діяльність – важлива інтегративна риса особистості та професійної діяльності диригента. Вона передбачає обмін інформацією між диригентом і хоровим колективом, продуктивність вирішення завдань у процесі «спілкування» з хоровим твором і співочим колективом. На основі комунікативної компетентності диригента його

співпраця з хором набуває духовно-ціннісного, творчого характеру. У взаємодії керівника хору та виконавського колективу наявна співтворчість. Паритет мотивацій у процесі спільного осмисленого художнього інтонування є запорукою успішного хорового музикування.

Важливою психологічною рисою, необхідною диригентові, є вміння спілкуватися зі співаками, налагоджувати ділові, творчі стосунки та використовувати ці вміння для реалізації своїх художніх намірів. Німецький диригент Бруно Вальтер слушно наголошував, що, хто не вміє спілкуватися з людьми, не може впливати на них, той не цілком придатний для цієї професії.

У процесі виконання хорового твору диригент впливає не тільки на співаків, а й на слухачів. Головним засобом впливу (психічного, емоційного, художнього) є мистецтво диригування як мистецтво невербального спілкування, «мова» жестів – природна знакова комунікативна система, що поєднує в собі можливість передавати інформацію та віддзеркалювати творчу особистість диригента-інтерпретатора. На думку Р. Кофмана, «без комунікативних рухів неможливо уявити собі спілкування між людьми» [5, 7]. Зазначимо, що техніка диригування визначається не тільки рівнем мануальної техніки, а й виконавською поведінкою диригента. У комплексі вона акумулює емоційно-образну інформацію, анонсує ставлення хормейстера до змісту музичного твору та якості звучання; здійснює психологічний вплив на виконавців і слухачів. Комунікація спирається як на техніку диригування, так і необхідні методичні знання (свободу диригентського апарата, основні схеми тактування) та особистісні риси хормейстера (внутрішній слух, артистизм, харизматичність, музикальність, воля, ерудованість). Кожен хоровий колектив є неповторним та унікальним, тому перед диригентом завжди складне завдання: знайти особливий підхід, який дозволить реалізувати через невербальну комунікацію свої образні уявлення про художній зміст партитури та втілити його в практичній роботі з хором.

Суть комунікативного процесу полягає в тому, що це не тільки взаємне інформування партнерів, а й постійне уточнення та розширення інформації. До основних комунікативних інтерпретаторських засобів диригента відносимо технічно бездоганий, логічно виправданий, художньо переконливий, виразний диригентський жест, що ґрунтується на єдності мануальної пластики та міміки.

У діяльності хорового диригента актуальності набуває здатність як до організації колективної діяльності, так і до впливу на творчий колектив. Ці риси дадуть змогу найбільш ефективно працювати, досягати результатів, адекватних до поставлених завдань з художньо-естетичних позицій. Відповідно, в процесі управління диригент стає тим «центром», навколо якого концентруються всі думки учасників художнього процесу. Тому керівник хорового колективу повинен володіти яскраво вираженим волевим потенціалом, що проявляється не тільки в активному русі, а й у міміці, вимогливому виразному жесті, загальному конкретному психологічному настрою. Зазначимо, що воля тісно пов'язана зі здатністю диригента до психоемоційного впливу на хор. Крім того, диригент повинен надихати, захоплювати співаків. І ці якості можна трактувати як індикатор його професійної обдарованості.

Хорове диригування вимагає від керівника ще й лідерських особистісних рис, за допомогою яких він впливає на виконавський колектив. Ідеться про вміння диригента керувати власними емоціями та емоціями співаків хору, надихати їх, створювати командний дух у колективі, провадити ефективну командну роботу, організувати свою роботу та час; здатність чітко й зрозуміло передавати свої ідеї, формулювати чітко бачення «прочитання» хорового твору, справлятися з проблемами та знаходити компроміси; виявляти гнучкість у роботі, швидко реагувати на зміни. Використання тих чи інших варіантів впливу залежить від індивідуально-характерологічних рис керівника, конкретної ситуації, яка складається в його взаєминах зі співаками, рівня гостроти проблеми, котру треба вирішити тощо. На думку Я. Кириленко, успішності диригента сприятиме «демократичний стиль спілкування, спрямований на створення сприятливих умов колективної творчості, позитивне ставлення до кожного виконавця, розуміння цілей і мотивів їх поведінки, адекватне оцінювання успіхів і невдач» [3, 8].

Диригент-лідер пропонує власну інтерпретацію музичного тексту задля втілення творчої ідеї хоровим колективом. Він проявляє себе як авторитетна особистість, що володіє пізнавальним, ціннісним, творчим, комунікативним і художнім потенціалами, що реалізує в роботі з хором свої мотиваційні потуги. У структурі особистості диригента-лідера наявними повинні бути постійні опорні риси: талант; воля для досягнення мети; постійний пошук нового; вміння сприймати творчі ідеї та доводити їх до реального

втілення. Діяльність диригента-лідера вимагає тісної комунікативної взаємодії з хоровим колективом, стосовно якого керівник хору корегує свої впливи.

Традиції виконання хорової музики, її зміст мають узагальнений колективний характер, встановлюють певну статичну модель буття хору в сценічному просторі. Підґрунтям нової образності та нової поетики в хоровому мистецтві періоду незалежності Української держави стало намагання наблизитися до людини, продемонструвати її особистісні та духовні риси. У цей період підвищується увага композиторів до хорової творчості, водночас зростають вимоги до її сценічного втілення. Втім сучасне хорове виконавство, пред'являючи низку нових вимог до діяльності хорового колективу, ставить перед диригентом і співаками складне завдання щодо оволодіння модерними виконавськими принципами й прийомами. Так, процес пошуку таких форм хорового виконавства є результатом оновлення системи засобів музичного висловлювання. Ідеться про привнесення в хорову тканину інструментальних прийомів, особливих форм вокалізації задля збагачення хорової палітри новим звучанням. З іншого боку, майже всіх сфер хорової музики торкнулася театралізація. Процес проникнення елементів театралізації в хорову музику пов'язаний із використанням сонористичних прийомів, експериментуванням з новими акустичними ефектами, котрі оживляють звуковий простір. Театральні елементи розцвічують хоровий твір, поглиблюють емоційні переживання слухачів, наділяють образи візуальною конкретністю, виявляють нові грані змісту хорових творів. Театралізація почасти спричинює зміну традиційних і появу нових жанрів у сфері хорової музики, як-от: хорова поема, хорове дійство, хорова опера та ін. Ця форма концертної практики виявляється у внутрішній та зовнішній формах. Перша – формується на основі комплексу засобів виразності хорового твору, що сприяє «оживленню» аудіального простору. На його основі виникає зовнішня театралізація через введення сценічних компонентів, які породжують різні види аудіовізуальної хорової музики.

Наукова новизна статті полягає в аналізі сучасного стану мистецтва хорового диригування, яке є вельми затребуваним у музичному світі; у пошуку нових форм роботи хорового диригента, професія якого поліфункціональна.

Висновки. Мистецтво хорового диригування сьогодні динамічно розвивається, і це відкриває нові перспективи для творчості та

співпраці з композиторами. Будучи затребуваним у сучасній культурі, хорове мистецтво та одна з його галузей – виконавство – висуває нові вимоги (поруч із традиційними) до діяльності хорових колективів і їх диригентів. Це не тільки високий художній рівень виконання, цікавий репертуар, а й елементи сценічної дії. Професійний рівень хорового колективу та його хормейстера визначається сьогодні як технічною майстерністю, володінням різними виконавськими стилями й прийомами, так і використанням елементів театральності. А творча практика хормейстера зводиться до розкриття художнього образу музичного твору. Оскільки для сучасного мистецтва хорового диригування характерним є синтез різних видів мистецтв, то його складовими є візуалізація, новітні технічні засоби (дистанційне провадження хорових практик), пошук нових форм виконання.

Доведено, що сучасний стан мистецтва хорового диригування вирізняється такими особливостями: різноманітністю репертуару, що включає як класичні твори, так і сучасну музику, зокрема джаз, фолк, експериментальні жанри; міждисциплінарністю, оскільки поєднується з театром, хореографією, іншими видами мистецтва, розширюючи свої естетичні кордони; використанням сучасних технологій задля аналізу виконання та його вдосконалення; глобалізацією, що передбачає творчу співпрацю диригентів і хорових колективів різних країн, обмін досвідом, культурними традиціями для збагачення світової хорової практики; суспільною роллю – активною участю в концертних і благодійних заходах.

Мистецтво хорового диригування залишається важливим елементом музичної культури України. Про це свідчать новації в репертуарному списку хорових колективів; використання цифрових платформ у репетиційному процесі, записів і онлайн-виступів для залучення ширшої слухацької аудиторії; участь українських хорів у міжнародних фестивалях і конкурсах; використання хору як інструменту інтеграції та освіти.

Література

1. Бермес І. Особливості комунікації «композитор – слухач» у хоровому виконавстві. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2020. № 2. С. 168–173.
2. Бермес І. Рефлексії про сутність поняття «хор» у просторі культури. *Вісник НАКККіМ*. 2016. № 4. С. 57–61.
3. Кириленко Я. Теоретичні та практичні засади диригентської підготовки. Київ: Київський університет ім. Б. Грінченка, 2020. 108 с.
4. Колесса М. Основи техніки диригування. Київ: Музична Україна, 1973. 198 с.
5. Кофман Р. Виховання диригента: психологічні особливості. Київ: Музична Україна, 1986. 40 с.
6. Мартинюк А. Диригентська школа Миколи Малька у науковому просторі. *Наукові записки ЦДПУ ім. В. Винниченка. Педагогічні науки*. 2020. Вип. 190. С. 113–117.
7. Михайлова Н. Лідерські якості як складова професійної діяльності диригента-хормейстера. *Проблеми взаємодії мистецтва, педагогіки та теорії і практики освіти*. 2024. Вип. 70. С. 47–59.

References

1. Bermes, I. (2016). Reflection on the Essence of the Notion of “Choir” in Cultural Dimension. *National Academy of Culture and Arts Management Herald*, 4, 57–61 [in Ukrainian].
2. Bermes, I. (2020). Features of “Composer-Listener” Interaction in Choral Performance. *National Academy of Culture and Arts Management Herald*, 2, 168–173 [in Ukrainian].
3. Kyrylenko, Ya. (2020). Theoretical and Practical Principles of Conductor Training. Kyiv [in Ukrainian].
4. Kolessa, M. (1973). Basics of Conducting Technique. Kyiv [in Ukrainian].
5. Coffman, R. (1986). Education of a Conductor: Psychological Features. Kyiv [in Ukrainian].
6. Martyniuk, A. (2020). Mykola Malko's School of Conducting in the Academic Space. *Scientific Notes of the V. Vynnychenko Central State Pedagogical University. Pedagogical Sciences*, 190, 113–117 [in Ukrainian].
7. Mykhailova, N. (2024). Leadership Qualities as a Component of the Professional Activity of a Conductor-Choirmaster. *Problems of Interaction between Art, Pedagogy, and Educational Theory and Practice*, 70, 47–59 [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 10.10.2024
Отримано після доопрацювання 12.11.2024
Прийнято до друку 19.11.2024*